

بررسی قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی

مجید الوند و دکتر بتول آهنی

چکیده:

با پیشرفت فناوری و ابداع اینترنت و شکل‌گیری فرایند جدیدی از خرید، فروش و یا تبادل کالا، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های رایانه‌ای و اینترنتی که بخشی از تجارت الکترونیکی است باعث شد مصرف‌کنندگان کالا و خدمات پذیرفتن شروط الحاقی را در فضای دیگری نیز تجربه کنند. اگر پیش از این افراد مجبور به قبول این شرایط برای دریافت کالا و خدمات انحصاری مانند انشعاب آب و برق و قراردادهای بیمه می‌شدند، این بار این فروشندگان کالا و خدمات بودند که در وبگاه‌ها مشتری را مجبور به قبول این شرایط می‌ساختند که عمدتاً غیرعادلانه بود. لذا با توجه به موارد فوق در این مقاله به بررسی قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی پرداخته می‌شود. اینکه با توجه به انواع قراردادهای الحاقی کدام‌یک از روش‌ها مورد استفاده فروشندگان و ارائه‌کنندگان کالا و خدمات قرار می‌گیرد و در روش یادشده تا چه حد سیاست‌های اتخاذشده همگام با حمایت از حقوق مصرف‌کننده می‌باشد از موارد مهم مطرح‌شده در این مقاله است که به صورت موردی در دو وبگاه معروف فروش کالا و خدمات، یعنی وبگاه آمازون و دیجی‌کالا مورد بررسی قرار می‌گیرند و در پایان با توجه به مطالب ارائه‌شده، پیشنهادهایی برای حفظ حقوق مصرف‌کننده ارائه می‌شود.

کلیدواژه‌ها

قرارداد الحاقی؛ شروط غیرعادلانه؛ حقوق مصرف‌کننده.

بررسی قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی

مجید الوند^۱ و دکتر بتول آهنی^۲

مقدمه:

در حدود ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد، فینیقیان فن ساخت کشتی را به کار بردند تا از دریا بگذرند و به سرزمین‌های دور، دست یابند. با این پیشرفت، برای اولین بار مرزهای جغرافیایی برای تجارت باز شد و تجارت با سرزمین‌های دیگر آغاز و روش‌های خلاقانه‌ای به صورت‌های گوناگون به آن اضافه شد تا امروز که یکی از محبوب‌ترین روش‌های تجارت خرید اینترنتی در دنیای وب است. در واقع تجارت الکترونیکی برای آسان‌سازی معاملات اقتصادی به صورت الکترونیکی تعریف شد. تجارت الکترونیکی هنوز برای بسیاری از مردم مفهوم جدیدی است، اما در عصر اطلاعات، هدایت فعالیت‌های کسب و کار از طریق اینترنت، به ویژه برای شرکت‌های کوچک و متوسط که می‌خواهند با شرکت‌های بزرگ‌تر رقابت کنند، بخش جدانشدنی از پیکر فعالیت‌های تجاری سازمان است. در واقع، انقلاب تجارت الکترونیکی به شرکت‌های کوچک امید بخشید تا بتوانند در کنار شرکت‌های عظیم به تجارت بپردازند.

با توجه به اینکه اکثر قراردادهایی که در فضای مجازی منعقد می‌شوند عقد بیع می‌باشند، به همین دلیل فروشندگان کالا که از طریق وبگاه‌های خود اقدام به عرضه کالا و خدمات می‌کنند شروطی را تحت عنوان ضوابط و شرایط قرارداد پیش‌بینی کرده و معمولاً قبل از تکمیل فرایند خرید از مشتریان خود می‌خواهند تا قبولی خود را نسبت به آن شرایط اعلام کنند. برخلاف قراردادهای سنتی که درج شروط در قرارداد الزامی نیست، برخی قوانین تجارت الکترونیکی برای ایجاد تعیین و شفافیت در روابط طرفین، دارندگان وبگاه‌ها یا کسانی را که با

۱. کارشناسی ارشد حقوق تجارت الکترونیکی، کارشناس مسئول اداره حقوقی، سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران؛

majidalvand@yahoo.com

۲. دکترای حقوق خصوصی، استادیار

پردیس البرز دانشگاه تهران؛

ahanilaw@gmail.com

استفاده از سایر ابزارهای الکترونیکی کالا یا خدمات برای عموم عرضه می‌کنند، ملزم می‌کند تسهیلات لازم برای ذخیره و چاپ شروط قراردادی را در اختیار مخاطبان قرار دهند چه انعقاد قرارداد به شیوه الکترونیکی صورت گیرد مانند وقتی که کتابی از طریق الکترونیکی خریداری می‌شود ولی تحویل آن در عالم واقع و به صورت فیزیکی انجام می‌شود و چه انعقاد قرارداد در فضای الکترونیکی صورت پذیرد مانند وقتی که یک قطعه از موسیقی خریداری می‌شود و پس از اتمام فرایند خرید، آن قطعه روی سیستم رایانه‌ای خریدار دانلود می‌شود.

در معاملات الکترونیکی از یک طرف به دلیل عدم امکان چانه‌زنی از سوی مشتری به ناچار وی یا باید با شرایط عنوان شده موافقت کند یا کلاً از خرید خود منصرف شود و از طرف دیگر به دلیل اینکه فروشنده می‌تواند شروط خود را از طریق تدوین مواردی از پیش تعیین شده به مشتری تحمیل کند، امکان سوءاستفاده از این موقعیت برای عرضه‌کنندگان کالا و خدمات وجود دارد. لذا با توجه به شرایط خاص اینگونه از معاملات و احتمال نقض حقوق مصرف‌کننده، بررسی قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی موضوع این مقاله است.

مبانی نظری، مفهوم، ماهیت، ویژگی و اعتبار قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی - مفهوم، ماهیت، انواع

مفهوم

قرارداد در معنای لغوی آن یعنی تعیین شده، دارای پایداری و پیمان (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۳۷۷) و طبق نظر دکتر جعفری لنگرودی قرارداد اصطلاح تازه‌ای است که مترادف با عقد به کار رفته است (جعفری لنگرودی ۱۳۸۳، ص ۴۵۴).

اصطلاح «قرارداد الحاقی»^۱ یا «انضمامی»^۲ ابتدا در حقوق فرانسه توسط «سالی»^۳ حقوق دان مشهور فرانسوی در کتاب «اعلام اراده» ابداع شده است؛ البته اصل پیدایش این پدیده اقتصادی را باید قبل از این زمان جست‌وجو کرد. پرونده‌های مربوط به خرید بلیط قراردادهای حمل از طریق راه‌آهن در اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ احتمالاً از اولین مصادیق است (شیروی، ۱۳۷۸، ص ۷۲). این اصطلاح بعدها توسط پترسون^۴ در سال ۱۹۱۹ و به‌عنوان واژه‌ای حقوقی انگلیسی رواج یافت (Burgess, 1986, p.255). در حقوق ایران تقسیم قراردادهای الحاقی و قرارداد با گفت‌وگوی آزاد چندان منشأ اثر نبوده و حقوق‌دان‌ها نیز متعرض آن نشده‌اند. برخی از حقوق‌دانان هم نام‌های دیگری را برای این قراردادهای برگزیده‌اند، مثلاً بعضی آن را «عقود تحمیلی» نامیده‌اند، زیرا شروط و مفاد آن به طرف مقابل تحمیل می‌شود و او مجبور به پذیرش آن است (شهیدی، ۱۳۸۴، ص ۸۸) و عده‌ای دیگر، آن را «عقود تصویبی» خوانده‌اند، چون شخص یا باید آن را تصویب و یا به‌طور کلی رد کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۳، ص ۴۵۶ و ۴۵۷).

1. Adhesion contract
2. Contract d adhesion
3. Saleilles
4. Edwin w. Patterson

ارائه تعریف جامع از قراردادهای الحاقی کار دشواری است و معمولاً در این باب، فقط به بیان کیفیت ظهور این پدیده و تحلیل و نقد آن پرداخته و تعریفی جامع ارائه نکرده‌اند (ALPA, 1980, p.267). فرهنگ لغت حقوقی^۱ از قرارداد الحاقی به عنوان قرارداد الزام‌آوری یاد می‌کند که یک طرف قرارداد به دلیل داشتن همه قدرت چانه‌زنی، تمام منفعت خود را در آن لحاظ می‌کند. پیش از هر عقد مرسوم است که دو طرف آزادانه درباره حقوق و تعهدات خود به گفت‌وگو بپردازند و پس از رسیدن توافق، آن را با ایجاب و قبول واقع سازند ولی کمتر موردی است که آنان در گفت‌وگوهای خود از شرایط یکسان برخوردار باشند. ضرورت‌های ناشی از اوضاع اقتصادی و اجتماعی و خانوادگی، استقلال و آزادی اشخاص را محدود می‌سازد. چندانکه می‌توان گفت تمام قراردادها کم‌وبیش در اثر اضطرار واقع می‌شود. قانون‌گذار نیز، با توجه به این حقیقت، عیب رضا را در این گونه موارد نادیده می‌گیرد و معامله ناشی از اضطرار را نافذ می‌داند (ماده ۲۰۶ ق.م.و). ولی در پاره‌ای پیمان‌ها اختیار گفتگو درباره شرایط قرارداد به کلی از یک طرف گرفته می‌شود و طرف دیگر از پیش تمام شرایط و آثار آن را معین می‌کند. کسی که مایل به بستن پیمان است یا باید از آن منصرف شود یا تمام شرایط طرف مقابل را بپذیرد و در واقع به طرحی بپیوندد که او به‌طور مستقل تنظیم کرده است. به همین جهت، این گروه از قراردادها را الحاقی یا انضمامی می‌نامند (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۱۰۷).

امروزه، عقود الحاقی مانده‌های فراوان دارد، به‌ویژه در سالیان اخیر که دولت غالب خدمات عمومی را در انحصار گرفته و برای آسان‌ساختن بازرسی مأموران خود شرایط استفاده از این خدمات را به‌طور دقیق معین کرده است، شمار این گونه عقود رو به فزونی می‌رود و بیشتر قراردادهای اشخاص با مؤسسه‌های عمومی به این صورت درآمد است. با توجه به استفاده از کلمه انحصار در تعریف قرارداد الحاقی به‌نظر می‌رسد تفکیک بین قراردادها ضروری باشد. بعضی تفکیکی به شرح ذیل برای قراردادهای یادشده قائل هستند:

الف- قراردادهایی که با یکی از مؤسسات صاحب انحصار قانونی منعقد می‌شود مانند پیمان‌هایی که فروشنده مواد دخانیه با شرکت دخانیات امضا می‌کند و یا قرارداد آب و یا برق و گاز و حمل‌ونقل با راه‌آهن و غیره که آحاد مردم با این مؤسسات منعقد می‌سازند.

ب- قراردادهایی که افراد با مؤسساتی که انحصار قانونی ندارند ولی در عمل انحصار به‌وجود آورده و یا اگر مؤسسه آن‌ها موفق به انحصار در تولید یا توزیع کالا و محصول خویش نشده چنان قدرت اقتصادی تحصیل کرده که افراد برای آن دسته از محصولات یا خدمات جز آنکه به آن مؤسسه رجوع نمایند، چاره‌ای ندارند.

ج- قراردادهایی که از شکل قرارداد دو جانبه خارج شده و به‌صورت تعهدنامه درآمد، مانند تعهدنامه‌هایی که بانک‌ها از مشتریان خود اخذ می‌کنند.

1. Legal-dictionary.
thefreedictionary.com

این قراردادهای در هر سه دسته خارج از اصول و مبانی عقود تشکیل می‌شوند؛ به این معنی که به‌جای آنکه طرفین براساس تساوی کامل حقوق کنار یکدیگر بنشینند و در خصوص شرایط قرارداد و تعهدات اصلی و فرعی آن توافق نمایند، طرف قوی‌تر که انحصار قانونی و یا عملی به‌دست آورده، مدل قراردادی را که از قبل تهیه نموده به طرف خویش عرضه می‌دارد. شخص اخیر بدون آنکه حق جزئی تغییر در آن داشته باشد یا باید آن را کلاً قبول و یا از انعقاد قرارداد منصرف بشود (درخشانی، ۱۳۵۶، ص ۳۶).

قراردادهای الحاقی معمولاً به‌شکل استاندارد عرضه می‌شود. استفاده از قراردادهای استاندارد و از پیش تهیه شده، منحصر به تجارت بین‌المللی نبوده و به‌نحو گسترده‌ای در داخل مرزهای یک کشور نیز مورد استفاده قرار می‌گیرند. برای جلوگیری از اجحاف شرکت‌های بزرگ و حمایت از مصرف‌کنندگان در بسیاری از نظام‌های حقوقی ملی طرف ضعیف در این نوع قراردادهای مورد حمایت قرار گرفته است. بحثی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا این نوع قراردادهای نمونه که به قراردادهای الحاقی معروف هستند با قراردادهای استاندارد دارای منطقی واحد بوده و باید به‌طور مساوی مورد کنترل قانونی قرار گیرند یا اینکه کارکرد این دو متفاوت است و هر کدام باید جداگانه مورد بررسی قرار گیرند. با توجه به اینکه قرارداد الحاقی، قراردادی نمونه است که معمولاً به‌صورت چاپی بوده و توسط عرضه‌کننده کالا یا خدمات که دارای قدرت اقتصادی کاملاً برتری است تنظیم و به مصرف‌کننده آن کالا یا خدمات ارائه می‌شود، بنابراین مصرف‌کننده یا باید آن قرارداد را با همه شروط قبول کرده یا کلاً از آن صرف‌نظر کند. مثلاً افرادی که نیاز به تلفن دارند مجبورند به شرکت مخابرات مراجعه کرده و قرارداد نمونه‌ای را که از قبل به‌وسیله شرکت مخابرات تهیه شده امضا کنند.

در حقوق داخلی بسیاری از کشورها، مقرراتی وجود دارد که به دادگاه‌ها اجازه می‌دهد تا به‌نفع طرف ضعیف مداخله کرده و شرایط و محتوای قراردادهای الحاقی را تعدیل کنند. این مقررات حمایتی اصولاً قراردادهای استاندارد را که برای مقاصد بازرگانی بین‌المللی تنظیم می‌شود، شامل نمی‌شود زیرا قراردادهای الحاقی با قراردادهای استاندارد از جهت مبنای جایگاه و نحوه تنظیم تفاوت اساسی دارند.

پرونده‌های مربوط به خرید بلیط در قرن ۱۹ احتمالاً اولین مثال‌ها را نشان می‌دهد. شرایط این نوع از قراردادهای استاندارد موضوع مذاکره بین طرفین قرارداد نبوده و همچنین به‌وسیله هیچ سازمانی که حافظ منافع طرف ضعیف باشد مورد تأیید قرار نگرفته است. این شرایط به‌وسیله آن طرفی که دارای قدرت اقتصادی برتر است به‌تنهایی و یا هماهنگ با دیگر کسانی که کالاها و خدمات مشابه را عرضه می‌کنند دیکته شده و به طرف ضعیف می‌گوید: اگر تو این کالا یا خدمات را می‌خواهی یا قبول شرایط را قبول کن یا چشم‌پوشی کن. بنابراین قوانین و

مقرراتی که در حقوق داخلی بعضی از کشورها وجود دارد و به دادگاه اجازه می‌دهد تا در حمایت از مصرف‌کننده دخالت کرده و شرایط قراردادی را تعدیل کنند، در مورد قراردادهای استاندارد که در تجارت بین‌المللی مورد استفاده قرار می‌گیرند مجری نخواهد بود. دلایل این تفاوت را به‌طور خلاصه می‌توان چنین بیان کرد که اولاً طرفین قراردادهای بین‌المللی در شرایط نسبتاً مساوی قرار دارند و اختلاف قدرت اقتصادی آن دو آن قدر زیاد و عمیق نیست که بتوان ادعا کرد که یک طرف تمام شروط خود را به دیگری تحمیل کرده و در واقع قرارداد محصول اراده مشترک طرفین نیست. ثانیاً، دخالت دادگاه‌ها در قراردادهای الحاقی به این جهت است که عرضه‌کنندگان کالاها یا خدمات دارای قدرت انحصاری و نیمه‌انحصاری بوده و مصرف‌کننده ناگزیر از قبول قرارداد است، زیرا آن کالا یا خدمات مورد نیاز عمومی است. درحالی که این نحوه انحصار در بازرگانی بین‌المللی که شرکت‌های متعددی از کشورهای متفاوت با هم رقابت می‌کنند به‌آسانی به‌وجود نمی‌آید. ثالثاً، در قراردادهای الحاقی، قرارداد به مصرف‌کنندگانی ارائه می‌شود که ممکن است بی‌سواد باشند یا آنقدر عجله داشته باشند که وقت خواندن آن را ندارند یا به‌خاطر اینکه فاقد اطلاعات حقوقی هستند، قادر به درک محتوای قرارداد و یا شروط آن نیستند و یا شروط قرارداد آنچنان ریز نوشته شده که معمولاً افراد نمی‌توانند آن‌ها را بخوانند. درحالی که یک شرکت بازرگانی که معمولاً دارای مشاور حقوقی است، نمی‌تواند ادعا کند که به‌خاطر جزئی بودن شروط قرارداد، عدم آگاهی از معانی آنان، داشتن عجله، بی‌سواد بودن یا نظایر آن قرارداد ارائه‌شده را بدون درک و آگاهی قبول کرده است. رابعاً، بسیاری از قراردادهای استاندارد توسط انجمن‌های صنفی بازرگانی و سازمان‌های بین‌المللی تنظیم شده‌اند که شامل عرف‌های رایج در آن نوع تجارت است و نمی‌توان ادعا کرد که قرارداد حاوی شرایط ناعادلانه‌ای به نفع یک طرف و به ضرر طرف دیگر است تا ضرورت دخالت مقامات قضائی را توجیه کند. به‌دلیل این ملاحظات است که در کشورهای گوناگونی این مقررات حمایتی منحصر به قراردادهای داخلی شده و قراردادهای تجاری بین‌المللی صریحاً استثنا شده‌اند.

نکته‌ای که در استفاده از قراردادهای استاندارد باید مورد توجه قرار گیرد این است که یک قرارداد استاندارد ممکن است کاملاً متناسب و منطبق با نیازهای طرفین نباشد. از منظر دیگر هم می‌توان به این افتراق اشاره داشت که هر قرارداد استنادی لزوماً الحاقی نیست اما تقریباً هر قرارداد الحاقی شکلی استاندارد به‌خود می‌گیرد.

ماهیت

اندکی پس از ایجاد مفهوم قرارداد الحاقی توسط «سالی»، عقد بودن این اعمال حقوقی مورد تردید گرفت. از همان زمان در رابطه با ماهیت قرارداد الحاقی میان حقوق‌دانان اختلاف نظرهایی

پیش آمد. برخی که اکثراً از حقوق دانان حقوق عمومی هستند ماهیت قراردادی این دسته از اعمال را منکر شده‌اند و برخی دیگر که اکثراً علمای حقوق خصوصی می‌باشند در عقده بودن این دسته از اعمال تشکیک نکرده‌اند، اما در این میان، اندیشمندان حقوق عمومی و حتی آن دسته از علمای حقوق خصوصی نیز که معتقد بر این امر هستند که تفاوت نحوهٔ ایجاب و قبول سبب‌ساز خروج این دسته از اعمال از زمرهٔ عقود نمی‌شود منکر این مطلب نیستند که ممکن است قرار گرفتن یک عمل در گروه عقود الحاقی در شیوهٔ تفسیر و چه‌بسا در نفوذ و یا صحت عقد مؤثر باشد. البته نظریات دیگری نیز وجود دارد که برخی نزدیک به نظریه اول و بعضی شبیه به نظریه دوم بوده و یا تفصیلی میان این دو نظریه محسوب می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۲۰ و ۲۱). دو نظر عمده‌ای که حقوق دانان به سمت آن‌ها متمایل شده‌اند در بند اول و دوم مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه به ارزیابی این نظریات می‌پردازیم.

بند اول - نظریه غیر قراردادی بودن اعمال الحاقی

این گروه به رهبری سالی که حقوق دانان حقوق عمومی از وی پیروی کرده‌اند صبغهٔ معاملی این عقد را منکر شده‌اند (سنه‌وری، ۱۳۸۲، ص ۱۳۲ به نقل از رمضان‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۳۶). قائلین بر این نظر که اکثراً از حقوق دانان حقوق عمومی هستند معتقدند لازمه آزادی اراده طرفین عقد این است که آنان در شرایط مساوی بوده و با استقلال کامل بتوانند دربارهٔ شروط و تعهدات خود به گفت‌وگو بنشینند. با اینکه در عقود الحاقی نیز طرف قبول مقررات پیشنهاددهنده را می‌پذیرد، عقد را نباید نتیجهٔ انشاء و محصول اراده او پنداشت. او فقط راضی شده است که تابع قانون طرف دیگر باشد، این رضایت نیز از روی رغبت به دست نیامده و مولود نیازهای مادی و اضطرار است. اینان راهی جز پذیرفتن شرایط مؤسسه‌هایی که به‌طور انحصار این کالاها را عرضه می‌کنند ندارند و نباید شرایطی را که بدین گونه بر آن‌ها تحمیل می‌شود ناشی از توافق انگاشت (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۱۹).

ستیز بین قراردادهای الحاقی و حمایت مستمر از مصرف‌کنندگان، یکی از دل‌مشغولی‌های مدام فعالیت‌های کنونی قانونگذاری است. تردید دربارهٔ عقده بودن این اعمال به‌ویژه از آنجا قوت می‌گیرد که گاه تمام شرایط عقد به آگاهی طرف قبول نمی‌رسد و او به امری ملتزم می‌شود که از آن بی‌اطلاع است (ترجمه نبوی، ۱۳۷۷، ص ۱۵۵). به‌عنوان مثال گاه قید می‌گردد کارگر باید مطیع مقررات داخلی مؤسسه باشد، درحالی‌که او زمانی از این مقررات مطلع می‌شود که عقد را پذیرفته و عملاً وارد کارگاه شده است. از این رو چنین رضایتی نمی‌تواند منشاء ایجاد عقد محسوب شود، زیرا انشائی در بین نیست بلکه او فقط رضایت خود را نسبت به عمل حقوقی انجام‌شده اعلام می‌دارد. پس ماهیت این عمل حقوقی با ماهیت عقد و قرارداد متفاوت است.

بند دوم - نظریه قراردادی بودن عقود الحاقی

قائلین بر این نظر که غالباً گرایش حقوق خصوصی دارند معتقدند قرارداد الحاقی، عقدی حقیقی است که با توافق اراده دو طرف منعقد می‌شود و تابع قواعدی است که دیگر عقود تابع آن هستند. این مطلب که در آن یکی از طرفین تمام شرایط را از قبل تهیه و پیشنهاد می‌کند و طرف مقابل صرفاً با این پیشنهاد موافقت می‌کند بدون اینکه حق هیچ مناقشه و چانه‌زدنی داشته باشد، ضرری به صدق عنوان عقد نمی‌رساند، زیرا ایجاب و قبول انجام و میان دو انشاء توافق حاصل شده و عقد چیزی جز توافق دو اراده و انشاء نیست و آزادی کامل طرفین و توازن و تساوی آن‌ها از لحاظ اقتصادی و نیز رضایت قلبی و واقعی طرفین عقد از شرایط تحقق عقود نیست. بلکه صرف توافق دو انشاء که در آن رضایت معاملی وجود داشته باشد کافی است و منبع الزام‌کننده و مبنای حقوق این قراردادها نیز همین توافق و رضایت طرفین است (قافی، ۱۳۸۳، ص ۶۹).

به نظر برخی از قائلین به این نظر، به‌طور معمول کسانی که برای بستن پیمان با هم روبه‌رو می‌شوند از حیث شرایط اقتصادی و اجتماعی در یک سطح قرار ندارند و یکی از آن دو برای تأمین منافع خویش از موقعیت مناسب‌تر و چه بسا از یک موقعیت اقتصادی کاملاً برتر برخوردار است. پس از لحاظ نابرابری اطراف عقد چندان تفاوتی بین عقود الحاقی و سایر قراردادها وجود ندارد. نویسندگان حقوق مدنی نیز به این نکته کاملاً واقف بوده‌اند و به حکم ضرورت معاملات ناشی از اضطرار را نافذ دانسته‌اند. در جامعه همه کم‌وبیش ناچار به معاملاتی می‌شوند که دلخواه‌شان نیست. پس چاره در این نیست که اضطرارها و نابرابری‌ها سبب انکار ماهیت عقد قرار گیرد. قانونگذار نیز چنین کرده است و فقط در هر جا که حاکمیت یکی از طرفین را بر دیگری زیان‌بار دیده، انعقاد قرارداد را منع یا موکول به تصویب مقام عمومی کرده است^۱ (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۲۲).

عده‌ای از این حقوقدان‌ها نیز معتقدند قرارداد الحاقی یک پدیده جدید اقتصادی است و پدیده حقوقی تازه‌ای محسوب نمی‌شود و حتی برخی معتقدند ایجاد دسته جدیدی از عقود به نام قرارداد الحاقی در مقابل سایر عقود و به تعبیر دیگر، تقسیم عقود به قرارداد الحاقی و قرارداد با گفت‌وگوی آزاد بی‌معنا است (شهیدی، ۱۳۸۴، ص ۸۹).

در این میان دکتر کاتوزیان معتقد است: در قراردادهای الحاقی نیز توافق صورت می‌گیرد و رضای پذیرنده هم چهره انشایی دارد. منتها به دلیل اضطرار مصرف‌کننده کالاها و خدمات انحصاری باید از او حمایت کرد. ایقاع شناختن عمل حقوقی به زیان مصرف‌کننده است زیرا به هنگام تفسیر قرارداد فقط اراده نمونه‌پرداز معیار می‌شود و منافع طرف ضعیف‌تر به حساب نمی‌آید (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ص ۱۹).

۱. مواد ۱۲۴۰ و ۱۲۴۲ ق.م.

بند سوم - جمع بندی

برای تشخیص اینکه قرارداد الحاقی جزو عقود است یا از دایره عقود و قراردادهای خارج است باید ابتدا دید چه عناصری در تشکیل عقد مؤثر است تا بعد از آن بررسی شود آیا قرارداد الحاقی دارای این عناصر و شرایط هست یا خیر. ملاک تشخیص عقد این است که بدون توافق دو طرف نتوان اثری به وجود آورد که مورد قبول قانون یا عرف و عادت و یا عقل و اخلاق حسنه بوده باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۳، ص ۵۳۳).

در قراردادهای الحاقی هم اگرچه یک طرف مجبور به پذیرش تمام شرایط و پیشنهادات طرف مقابل است ولی این حداقل رضایت معاملی وجود دارد. البته شکل تدوین ایجاب و عدم امکان گفت‌وگو درباره شرایط آن، ویژگی خاصی به اینگونه عقود می‌بخشد که در مقام تفسیر و اجرای آن ممکن است حائز اثر باشد اما این ویژگی باعث نمی‌شود خاصیت قراردادی بودن این اعمال حقوقی از بین برود. قانون هم برای انعقاد قرارداد، توافق میان دو اراده آزاد و مستقل را لازم دانسته است اما در هیچ‌یک از متون قانونی اشاره‌ای به لزوم تساوی قدرت و برابری اقتصادی این دو اراده نشده است. معمولاً افراد ناگزیر از انعقاد قراردادهایی هستند که دلخواه واقعی آن‌ها نیست ولی برای رفع نیازها و ضرورت‌های زندگی مجبور به انجام آن هستند و از این رو نمی‌توان این قراردادها را از ماهیت عقود خارج دانست بلکه راه چاره این است که برای حفظ نظام معاملاتی و اقتصادی جامعه و استواری پیمان‌های خصوصی به حکم ضرورت، معاملات ناشی از اضطراب را نافذ دانست، همچنان که در فقه اسلامی و قانون مدنی ایران هم همین نظر پذیرفته شده و در ماده ۲۰۶ قانون مدنی به آن تصریح شده است. لذا هر چند تدوین ایجاب و ممکن نبودن گفت‌وگو درباره شرایط عقد به اینگونه قراردادهای چهره خاصی می‌بخشد که در مقام تفسیر و اجرای آن باید مورد توجه قرار گیرد، لیکن این تفاوت به اندازه‌ای که ادعا شده است اهمیت ندارد که خاصیت قراردادی بودن عمل خصوصی را از بین ببرد (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۲۱).

تأمین آزادی اراده و برابری طرفین کمال مطلوب عقد است لیکن انکار عقد بودن قرارداد الحاقی مانع رسیدن به چنین هدف کاملی است. حمایت از طرف ناتوان ایجاب می‌کند که تعهد ناشی از این گونه اعمال محصول توافق طرفین انگاشته شود زیرا در این صورت دادرسی مجال آن را می‌یابد که هنگام تفسیر قرارداد به قصد مشترک آن دو توجه کند. در حالی که اگر عمل انجام شده ایقاع یا نهاد حقوقی مبتنی بر مصلحت پیشنهادکننده باشد دادگاه ناچار است که شرایط مبهم را چنان تعبیر کند که با منافع او سازگارتر باشد (رمضان زاده، ۱۳۹۴، ص ۴۵). از مطالبی که بیان شد می‌توان نتیجه گرفت که قراردادهای الحاقی از جهت ماهیت جزو عقود به شمار می‌آیند و مبنای حقوقی و منبع الزام آور آن هم توافق و اراده طرفین است و به صرف اینکه شرایط آن از قبل تدوین شده نمی‌توان آن را پدیده جدید حقوقی به حساب آورد.

مبحث دوم - ویژگی‌ها و اعتبار قرارداد الحاقی

ویژگی

قراردادهای الحاقی دارای ویژگی‌هایی هستند که به واسطه آن‌ها از سایر قراردادها تمیز داده می‌شوند. برخی از ویژگی‌ها، مربوط به موضوع و متعلق قرارداد، برخی مربوط به خصوصیات طرف پیشنهادکننده، برخی در رابطه با مفاد عمومی این قراردادها و بعضی نیز مربوط به نحوه ایجاب و قبول و شکل ظاهری قرارداد است. البته ممکن است پاره‌ای از موارد، جزو ویژگی‌های غالب قرارداد الحاقی باشد، یعنی اکثر قراردادهای الحاقی این ویژگی را داشته باشند، در عین حال فقدان این خصوصیت‌ها، موجب نمی‌شود که عنوان قرارداد الحاقی بر آن صدق نکند. اینک به بررسی این ویژگی‌ها در چهار بند می‌پردازیم.

بند اول - ضروری بودن موضوع قرارداد

بخش عمده‌ای از قرارداد الحاقی آن است که موضوع آن از امور ضروری و یا دست‌کم از امور مهمی است که دارای اهمیت بسیار است؛ یعنی قرارداد، به کالاها و خدماتی تعلق می‌گیرد که از نیازهای اولیه و روزمره انسانی است و افراد نسبت به پذیرش این قرارداد، اضطراب دارند. مانند استفاده از آب و برق که قرارداد مربوط به حق اشتراک آن، قرارداد الحاقی محسوب می‌شود. بدیهی است ملاک تشخیص ضروری از غیرضروری، عرف است و حتی ممکن است در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، متفاوت باشد. مثلاً امروزه استفاده از آب لوله‌کشی در شهرها، جزو ضروریات زندگی است ولی در برخی روستاها از ضروریات زندگی محسوب نمی‌شود. از مثال‌های دیگری که حقوق‌دان‌ها به آن اشاره کرده‌اند، استفاده از وسایل حمل‌ونقل عمومی مانند راه‌آهن است (قافی، ۱۳۸۳، ص ۶۷).

بعضی عقیده دارند اگر متعلق قرارداد از کالاهای غیرضروری باشد، قرارداد الحاقی نخواهد بود؛ بنابراین معاملاتی که در فروشگاه‌های بزرگ انجام می‌گیرد، که در آن قیمت‌ها مقطوع است و امکان چانه‌زدن و مناقشه در قیمت وجود ندارد، فقط در صورتی قرارداد الحاقی محسوب می‌شود که آن کالاها از ضروریات زندگی باشد و رقابت تجاری هم در آن وجود نداشته باشد (العدوی، ۱۹۹۴، ص ۵۱، به نقل از قافی، ۱۳۸۳، ص ۶۷).

این ویژگی باعث شده که قراردادهای الحاقی از مصادیق معاملات اضطراری به حساب آید. ولی به نظر می‌رسد به دلیل عدم امکان گفت‌وگو و چانه‌زنی است که اضطراب در قراردادهای الحاقی نمود بیشتری پیدا می‌کند.

۱. برای بررسی بیشتر رجوع کنید به کاتوزیان، ۱۳۸۸، قواعد عمومی قراردادها، ج ۱، ص ۲۵ و ۲۶.

بند دوم- داشتن قدرت برتر اقتصادی و انحصار پیشنهادکننده

به‌طور معمول در قراردادهای الحاقی یک طرف قرارداد که پیشنهادکننده شرایط و مفاد آن است، از موقعیت اقتصادی بسیار قوی و برتری برخوردار است. البته عدم توازن اقتصادی در معاملات امری عادی و متعارف است، به‌گونه‌ای که در بسیاری از معاملات، تساوی و توازن اقتصادی میان دو طرف قرارداد وجود ندارد، و این امر از زمان‌های قدیم نیز سابقه داشته و خللی هم در صحت عقود وارد نمی‌کند، چون توازن قدرت اقتصادی، شرط صحت قراردادها نیست و فقط داشتن اراده آزاد برای طرفین، شرط است. اما پدیده جدیدی که در دوران اخیر متداول شده، وجود اختلاف قدرت اقتصادی بسیار شدید میان طرفین است که این برتری و تفوق یک طرف، به‌واسطه انحصار در تولید کالا و خدمت به‌وجود آمده و تشدید شده است. این انحصار موجب می‌شود که اختیار امر به‌دست او بوده و فقط اراده او در شکل‌گیری شرایط و مفاد قرارداد مؤثر باشد. در مقابل، طرف دیگر به‌خاطر نیازی که به استفاده از آن کالا یا خدمت انحصاری دارد مجبور به پذیرش تمام شرایط پیشنهادی است. برخورداری از تجربه بالا و فرصت کافی در تنظیم قرارداد، توان اقتصادی برتر و یا در اختیار داشتن برخی از امتیازهای انحصاری را می‌توان در شمار موقعیت‌های برتر چنین عرضه‌کنندگانی برشمرد (علیزاده، ۱۳۸۴، ص ۹۷).

نکته‌ای که ذکر آن ضروری به‌نظر می‌رسد این است که گاه هر چند متعلق قرارداد در انحصار یک شرکت خاص قرار ندارد و آن کالا یا خدمت توسط چند شرکت یا مؤسسه عرضه می‌شوند ولی شرایط موجود در قراردادهای از پیش تهیه شده در همه آن‌ها یکسان است و یا اینکه در مواردی مؤسسات ارائه‌کننده کالا یا خدمات مشابه، با هم اتحادیه‌های بزرگ و کوچک در برابر مصرف‌کنندگان به‌وجود می‌آورند و به این صورت قانون توانگران بر نیازمندان تحمیل می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص ۱۸). پس ویژگی عمده طرف پیشنهادکننده، دارا بودن از قدرت کاملاً برتر اقتصادی و نیز داشتن حق امتیاز انحصاری یا شبه‌انحصاری کالای ضروری است. البته با تعبیر دیگری می‌توان انحصاری بودن کالا و خدمت را از ویژگی‌های متعلق قرارداد، تلقی کرد.

بند سوم- یک‌طرفه بودن شروط قراردادی

در این قراردادها غالباً شروطی وجود دارد که به‌طور یک‌جانبه به‌نفع طرف قوی‌تر است و وی تا جایی که ممکن است از هیچ شرطی که به‌نفعش باشد فروگذاری نمی‌کند. از جمله این شروط می‌توان به عدم مسئولیت یا کم کردن مسئولیت طرف قوی‌تر و یا شروطی که افزایشنده مسئولیت طرف مقابل یا ملحق‌شونده به قرارداد است، اشاره کرد. در چنین قراردادهایی چه‌بسا

تنها نقش اصلی که طرف قوی‌تر برای طرف مقابل در نظر می‌گیرد، امضای قرارداد و پرداخت بهای کالا یا خدمات است و اعمال نفوذی برای وی وجود ندارد (Looney, 1999, p.180).

بند چهارم - ویژگی شکل قرارداد

در قراردادهای الحاقی، ایجاب به صورت یک فرم چاپی و نمونه عرضه می‌شود که در آن تمام شروط و مفاد قرارداد وجود دارد و در تنظیم آن دقت زیادی صورت گرفته و در عین حال، از پیچیدگی زیادی نیز برخوردار است که فهم آن برای اشخاص عادی مشکل است و یا اینکه به قدری ریز نوشته شده که معمولاً افراد رغبت به خواندن آن نمی‌کنند ولی مجبور به پذیرش آن هستند. ضمن اینکه این پیشنهاد، برای همه مردم به یک شکل و با شروط یکسان، ارائه می‌شود. خصوصیت دیگر آن، طول مدت و دوام و استمرار آن است. یعنی محدود به زمان کوتاهی نیست، بلکه این پیشنهاد برای عموم افراد، به صورت یکسان و مستمر عرضه می‌شود، و این طول مدت و شکل ایجاب، به واسطه طبیعت قرارداد الحاقی است، چون پیشنهاد توسط کسی ارائه می‌شود که دارای قدرت انحصاری است. از این رو طبیعی است که عرضه‌کننده کالا یا خدمت می‌تواند با توجه به شرایط اقتصادی و اجتماعی، شروط و تعرفه‌های خاصی را معین کند که معمولاً با دوام و پایدار بوده و تا مدت طولانی نیازی به تغییر و تعدیل آن نیست. به‌ویژه اگر پیشنهادکننده، به حکم قانون امتیاز تولید و عرضه کالا و خدمت عمومی را به‌طور انحصاری در اختیار داشته باشد، می‌تواند با بررسی کامل جوانب موضوع، شرایطی معین کند که مانند قانون، برای عموم مردم و به صورت مستمر قابل اجرا و اعمال باشد؛ نکته‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد این است که همیشه پیشنهاد عرضه‌شده به‌منزله ایجاب قطعی قرارداد نیست بلکه در برخی موارد این پیشنهاد فقط تا مرحله دعوت به معامله پیش می‌رود و ایجاب محسوب نمی‌شود.

گفتار دوم - حدود قرارداد الحاقی

یکی از ویژگی‌های مهم قراردادهای الحاقی در مورد ضروریات زندگی این است که افراد مجبور به پذیرش آن بوده و به‌هیچ‌وجه نمی‌توانند از آن صرف‌نظر کنند، یعنی در واقع نسبت به انجام معامله اضطرار دارند. در مقابل این نظریه برخی معتقدند معاملات افراد در مورد ضروریات زندگی که برای رفع نیازهای روزمره صورت می‌گیرد موجب اضطرار اصطلاحی نیست و از این رو قراردادهای الحاقی از مصادیق معاملات اضطراری محسوب نمی‌شود (عبدی‌پور، ۱۳۸۸، ص ۴۰).

در تجارت الکترونیکی، اگرچه در وبگاه‌های مشابه امکان خرید وجود دارد اما نکته این

است که همه وبگاهها قرارداد الحاقی محسوب می‌شوند و فرقی نمی‌کند که تنوع وبگاه وجود دارد یا خیر. علت این است که ویژگی الحاقی بودن یا نبود فرصت مذاکره در همه وبگاهها جاری هست. حالا ممکن است طرف به‌خاطر اضطرار به قرارداد الحاقی تن دهد و قرارداد الحاقی را در اضطرار بپذیرد. فرقی هم نمی‌کند الکترونیکی باشد یا غیر آن. مانند آنکه فردی مجبور می‌شود برای اتصال به شبکه گاز به قرارداد الحاقی دولت تن دهد یا به‌دلیل نیازمند بودن به کتابی برای امتحان پایان ترم به قرارداد الحاقی الکترونیکی تن دهد. حکم یکی است ولی شیوه‌ها فرق می‌کند.

می‌توان بسیاری از قراردادهای الحاقی را نیز جزو موارد سوءاستفاده از اضطرار برشمرد. یعنی اگر تولیدکننده یک کالای ضروری، با سوءنیت انحصار تولید آن را در دست بگیرد و به‌خاطر ضروری بودن کالا، عموم افراد جامعه مجبور باشند برای استفاده از آن فقط با همین تولیدکننده انحصاری وارد معامله شوند و در این شرایط، تولیدکننده شروط غیرمنصفانه و غیر عادلانه‌ای را در ضمن قرارداد الحاقی به افراد تحمیل کند، به‌طور قطع از مصادیق بارز سوءاستفاده از وضعیت اضطراری محسوب می‌شود. در حقوق ایران به مسئله سوءاستفاده از اضطرار اشاره نشده و راه‌حل خاصی برای آن تعیین نگردیده و جمعی از حقوق‌دانان با استناد به ظاهر ماده ۲۰۶ ق.م. این‌گونه قراردادها را صحیح و نافذ تلقی کرده‌اند (عدل، ۱۳۵۴، ص ۱۲۴ و حائری شاه‌باغ، ۱۳۷۶، ص ۱۶۴، به‌نقل از رمضان‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۶۹). ولی برخی از مؤلفان با توجه به اصول کلی حقوق موضوعه ایران و مبانی فقهی آن، راه‌حلهایی همچون نظریه صحت قرارداد (باریکلو، ۱۳۸۲، ص ۲۷ و امامی، ۱۳۷۵، ص ۱۹۴)، نظریه صحت قرارداد با امکان ابطال یا تغییر قرارداد (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۵۱۱) و نظریه نفوذ قرارداد با امکان فسخ آن (صفایی، ۱۳۵۱، ص ۱۲۹ به‌نقل از رمضان‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۷۴) را ارائه کرده‌اند که در این نوشتار به آن‌ها نمی‌پردازیم.

انواع قراردادهای الحاقی در تجارت الکترونیکی

کالاها و خدمات در تجارت الکترونیکی، ممکن است از طریق شبکه سفارش داده شوند، ولی تسلیم آن‌ها یا تحویل ثمن (پرداخت) ممکن است به‌صورت برون‌خط (آفلاین) باشد. بنابراین مقصود از تجارت الکترونیکی، استفاده از ارتباطات الکترونیکی به‌عنوان وسیله‌ای برای انجام انواع مختلف تعامل‌ها از جمله انجام معاملات است. بنابراین تعامل‌های انجام‌گرفته از طریق تلفن یا نامه‌ای که تایپ‌شده و سپس به‌طور سنتی پست می‌شود، تجارت الکترونیکی نیست (السان، ۱۳۹۵، ص ۴-۵).^۱

۱. برخی تجارت الکترونیکی را به فرایند خرید، فروش یا تبادل محصولات، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های رایانه‌ای و اینترنت تعریف کرده‌اند، (وبگاه انجمن تبیان) ولی با توجه به جوان بودن رشته فناوری اطلاعات و به‌خصوص تجارت الکترونیکی هنوز تعریف دقیق و جامعی برای آن مشخص نشده است. از دیدگاه پروفیسور توربان تجارت الکترونیکی عبارت است از خرید و فروش کالا، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های ارتباطی (وبلاگ فرهنگ و رسانه - فصلنامه تحلیلی و پژوهشی ارتباطات اجتماعی) Efraim. turban (برای آشنایی بیشتر با مراجعه کنید به: <http://prabook.com/web/person-view.html?profileId=386100>

معاملات الکترونیکی را به اعتبارات مختلفی می‌توان تقسیم کرد. یکی از تقسیمات براساس ماهیت طرفین درگیر در آن‌ها انجام می‌گیرد.

دو نوع رایج و پراهمیت این نوع از معاملات، معامله تاجر با تاجر و تاجر با مصرف‌کننده است. هر چند اقسام دیگری مانند معاملات مصرف‌کننده با تاجر و تجارت الکترونیکی در روابط دولتی، دولت با تاجر و یا دولت با مصرف‌کننده نیز وجود دارد ولی آنچه در مباحث حقوقی مدنظر است اغلب بررسی مسائل حقوقی مطرح در معاملات معامله تاجر با تاجر و تاجر با مصرف‌کننده است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷۰). معاملات میان تاجر به خرید و فروش‌هایی عمده اطلاق می‌شود که در مورد کالاها و یا خدمات در رابطه میان بازرگانان مورد معامله قرار می‌گیرد. این معاملات شروع زنجیره معاملات بعدی در اینترنت به‌شمار می‌آیند، زیرا از طریق آن‌ها امکان معاملات دیگر فراهم می‌شود. هر چند این شیوه از تجارت نیز دارای مزایا و معایب خود است.^۱

در بعضی کتب به تجارت سیار نیز اشاره شده است که عبارت است از هر عملی که در تجارت الکترونیکی و در محیط بی‌سیم صورت می‌گیرد (علیخان‌زاده و خانی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰). انعقاد قرارداد در فضای الکترونیکی به سه نحو قابل تصور است که در اینجا به بررسی آن می‌پردازیم. پیش از آن اشاره می‌شود که اکثر وبگاه‌های فروش به‌طور صریح این امر را که اعلام اراده مالکان آن، ایجاب یا دعوت به معامله است را مشخص می‌کنند و یا اینکه قرائن و اوضاع و احوال صریحی برای تشخیص آن وجود دارد (قنبری، ۱۳۹۳، ص ۲۰۸).

۱- قرارداد مبتنی بر کلیک^۲

قرارداد مبتنی بر کلیک قراردادی است که در فضای الکترونیکی منعقد می‌شود^۳ و در آن کاربر قبول خود را با کلیک بر آیکنی متضمن «موافقم» یا «می‌پذیرم» و امثال این‌ها اعلام می‌کند. این نوع قرارداد اغلب در خرید نرم‌افزارهای رایانه‌ای رایج است که قبل از دانلود یا نصب آن‌ها روی سیستم رایانه‌ای، اعلام موافقت با شروط مندرج در آن ضروری است. این نوع توافقات لازم‌الاجرا هستند زیرا کلیک روی محل تعبیه‌شده به این مفهوم است که خریدار (قبول‌کننده) با روش مقرر در ایجاب (کلیک روی دکمه موافقم) قبول خود را نسبت به ایجاب اعلام می‌کند و از آنجا که امکان تغییر شروط مقرر در ایجاب وجود ندارد، لذا تطابق مطلق بین ایجاب و قبول به‌وجود می‌آید که این نوع تطابق از نظر همه نظام‌های حقوقی، قرارداد معتبری به‌وجود می‌آورد. نکته لازم به ذکر اینکه اغلب به‌دلیل طولانی‌بودن متون شرایط و ضوابط و یا به هر دلیل دیگر متن آن‌ها یا خوانده نمی‌شود یا کامل خوانده نمی‌شود. لذا ممکن است بعداً در خصوص شروطی که خوانده نشده است اختلاف ایجاد شود و اعتبار آن‌ها زیر سؤال رود

۱. برای مزایای و برخی معایب رجوع کنید به: فتحیان و مولاناپور، ۱۳۹۲، ص ۴۸-۵۲.

2. Click-warp Agreements/ contracts

3. https://en.wikipedia.org/wiki/Click_wrap

(حبیب‌زاده، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۱۰).

برای مثال، وقتی شخصی از طریق اینترنت و با روش کلیک، بلیط هواپیما می‌خرد، عملاً شروط قراردادی شرکت هواپیمایی را هم که ممکن است با خط ریز و فونت نامناسب، به سرعت از جلوی چشمان او گذرانیده شود، قبول می‌کند. همین ایرادها باعث شده که دعوی متعددی در قانون عمومی در این خصوص مطرح شود.^۱

هر چند سابقه قراردادهای مبتنی بر انتخاب نمایه، به قبل از پیدایش اینترنت می‌رسد، اما اصطلاحاً قرارداد کلیک به قراردادی گفته می‌شود که از طریق اینترنت یا سامانه برخط (آنلاین) منعقد می‌شود. در این قرارداد، وقتی کاربر به آخرین مرحله می‌رسد که فروشنده مرحله به مرحله وی را به سوی آن راهنمایی می‌کند، با انتخاب (کلیک) نمایه «قبول» یا عناوین مشابه، نه تنها اصل قرارداد، بلکه شروط ضمن آن را هم قبول می‌کند.

در پرونده دیگری که مایکروسافت خواننده آن بود^۲، دو نمایه «قبول دارم» و «قبول ندارم» در کنار هم طراحی شده بود. اگر کاربر دومی را انتخاب می‌کرد، نمی‌توانست از خدمات شبکه مایکروسافت استفاده کند. چون کاربر نمایه «قبول دارم» را انتخاب کرده بود، دادگاه تجدیدنظر تصدیق کرد که قرارداد الزام‌آوری با تمام قیود و شروط منعقد شده است (السان، ۱۳۹۵، ص ۳۸ و ۳۹). مهم‌ترین بحث در خصوص این قراردادها، اعتبار و لازم‌الاجرا بودن مفاد قراردادی است. با توجه به سازوکار به کارگرفته شده در این نوع قرارداد، اکثر نویسندگان و قضات این نوع قرارداد را معتبر و لازم‌الاجرا دانسته‌اند.

ولیکن از آنجا که ممکن است خریدار بدون اینکه شروط قرارداد را خوانده باشد و همچنین به این دلیل که در این نوع قراردادها امکان مذاکره با فروشندگان وجود ندارد تمام شرایط را همان‌طور که هست پذیرفته باشند، برخی قضات در معتربودن این نوع قراردادها شبهه ایجاد کرده‌اند. مقررات حقوقی ما اشاره‌ای به موضوع فوق ندارد. در دکتترین حقوقی ایران نیز کمتر بدان پرداخته شده است. این مورد مشابه موقعیتی است که شخص سندی را بدون خواندن مفاد یا شرایط آن امضا می‌کند و قطعاً امضا یک سند، رضای به مفاد قرارداد است و آگاهی امضاءکننده از مفاد قرارداد هم مفروض است. اما نباید چنین فرضی را مطلق دانست. در مواردی که علائم و نشانه‌های ما حاکی از عدم آگاهی به‌ویژه، عدم امکان آگاهی مشروط علیه از شروط مندرج در قرارداد باشد، از نظر فقه و حقوق ما در اعتبار امضا آن قرارداد شبهه ایجاد می‌شود لذا باید در هر پرونده‌ای بررسی کرد که آیا امکان کسب آگاهی وجود داشته است یا خیر.

۲- قرارداد الحاقی با امکان دریافت شروط (از وبگاه)^۳

در صفحه اول اغلب وبگاه‌ها و در پایین صفحه آیکونی با عناوین مختلفی از جمله شرایط

1. Parker v. The South Eastern Railway Co. (1877) 2 CPD 416, Olley v Marlborough Court {1949} 1 KB 532, Sydney City Council v. West (1965) 114 CLR 481, Thornton v. Shoe Lane Parking Station {1971} 2 QB 163
2. Steven J Caspi v. Microsoft Network, 323 NJ Super 118 (1998).
3. Browse wrap Agreement.

استفاده^۱ یا شرایط استفاده و فروش^۲ آورده می‌شود که با کلیک بر آن کاربر به صفحه دیگری هدایت می‌شود که شرایط استفاده از وبگاه در آن درج شده است. در این صفحه در خصوص دامنه فعالیت، نحوه عضویت و شرایط لازم، نحوه دسترسی، مجوز استفاده، حقوق مربوط به مالکیت فکری و معنوی و موضوعات بسیار دیگری که با توجه به نوع هر وبگاه می‌تواند متفاوت باشد آمده است. در قراردادهای مربوط به استفاده از وبگاه اعلام قبول از طرف استفاده‌کننده از وبگاه محقق می‌شود^۳. سؤال این است که آیا استفاده از وبگاه توسط کاربر می‌تواند دل‌بر قبول شروط مندرج در قرارداد مزبور باشد؟ دادگاهی در کانادا به دلیل اینکه دارنده وبگاه ممکن است شروط توافق‌نامه را متعاقباً تغییر دهد، استفاده مستمر از وبگاه را دلیل بر پذیرش تغییرات ندانسته و آن را لازم‌الاجرا نمی‌داند (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۱۴-۲۱۶). گفتنی است صرفاً در قراردادهای کلیک‌رپ و شرینک‌رپ نیاز است که قبل از استفاده از نرم‌افزار، رضایت مصرف‌کننده اعلام شود (Davidson, 2009, p.70)

1. Condition of use.

2. Condition of use and sale.

3. Browse-wrap (also Browser wrap or browse-wrap license)

is a term used in Internet law to refer to a contract or license agreement covering access to or use of materials on a web site or downloadable product.

In a browse-wrap agreement, the terms and conditions of use for a website or other downloadable product are posted on the website, typically as a hyperlink at the bottom of the screen. Unlike a click wrap agreement, where the user must manifest assent to the terms and conditions by clicking on an "I agree" box, a browse-wrap agreement does not require this type of express manifestation of assent. Rather, a web-site user purportedly gives his or her assent by simply using the product -such as by entering the website or downloading software.

4. Register.com Inc. v. Verio Inc., 356 F. 3d 393 (2d Cir NY 2004)

باید توجه داشت که هرگاه از شرایط و احوال برای آن شخص از شروط قراردادی قابل‌دانلود طرف دیگر اطلاع داشته و به‌نوعی خود را به مفاد آن ملزم می‌دانسته، در واقع یک پیش‌قرارداد الزام‌آور در رابطه طرفین وجود دارد. برای مثال وقتی بلیط یک شرکت هواپیمایی را یک تارنمای فرعی عرضه و در آن قید می‌کند که خریدار موظف است شروط قراردادی شرکت هواپیمایی را در وبگاه آن شرکت (که به آن لینک داده می‌شود)، ملاحظه کند، می‌توان اظهار داشت که خریدار به مفاد شروط ارجاعی در پایگاه اینترنتی شرکت اصلی ملتزم می‌شود، حتی اگر از ملاحظه آن‌ها خودداری کند.

به‌نظر دادگاه در یک پرونده دیگر^۴، اگر چه دادگاه‌ها را با موقعیت‌های جدید روبه‌رو کرده، اما موجب تغییری بنیادی در حقوق قرارداد نشده است. زیرا می‌توان از قواعد قراردادهای استاندارد در مورد این نوع از تجارت استفاده کرد: وقتی مخاطب منافع خود را در این می‌یابد که ایجاب را قبول کند، با علم به اینکه ایجاب، مطلق نبوده و با شروطی همراه است، در واقع قبول خود را همراه با ایجاب به شروط ضمیمه آن نیز اعلام می‌دارد. و به مفاد شروط مذکور هم ملتزم می‌شود. روشن است که هرگاه، چنین شروطی به‌طور صریح یا ضمنی، همراه ایجاب نباشد، نمی‌توان قابل را به مفاد آن‌ها ملتزم دانست. زیرا قصد مخاطب ایجاب، فقط به مواردی تعلق می‌گیرد که عرفاً بتوان آن‌ها را جزئی از ایجاب به حساب آورد و به آنچه ایجاب‌کننده، به تصور خود، آن‌ها را جزئی از ایجاب می‌دانسته و به‌طور صریح یا ضمنی در ایجاب خود نگنجانیده، تعلق نمی‌گیرد (السان، ۱۳۹۵، ص ۴۰-۴۲).

قرارداد browse wrap از انواع قراردادهای وبگاهی تقریباً پایین‌ترین مرتبه از جهت اعلام رضایت به شروط قراردادی را داراست، زیرا اعلام صریحی در مورد شروط قراردادی وجود ندارد

و سازوکار به کار گرفته شده در تارنما نیز خریدار را ملزم به رؤیت یا مرور این شروط نمی‌کند. بدین جهت حقوق دانان و قضات در اعتبار چنین شروطی تأمل جدی دارند.

۳- قرارداد الحاقی با شروط بسته^۱

یکی دیگر از انواع قراردادهای الکترونیکی، قرارداد با شروط بسته است به این معنا که در زمان انعقاد قرارداد محتوای شروط به اطلاع خریدار نمی‌رسد. بلکه در قالب سندی مکتوب در داخل بسته‌بندی محصول قرار دارد. این قراردادها معمولاً در توافقات مربوط به مجوز نرم‌افزار مورد استفاده قرار می‌گیرند. در این قراردادها خریدار نرم‌افزار، در زمان خرید به شروط قراردادی ناآگاه است. به عبارت دیگر، شروط قراردادی بعد از انجام خرید و پرداخت بهای محصول فاش می‌شود و وقتی خریدار جعبه نرم‌افزار را باز می‌کند به معنای رضایت او بر شروط مندرج در آن تلقی می‌شود.^۲ در چنین توافقاتی معمولاً مقرر می‌شود که اگر خریدار نمی‌خواهد وارد قرارداد شود در این صورت باید ظرف مدت زمان مشخصی، مثلاً یک ماه، کالا را برگرداند و بهای پرداختی را مسترد دارد. در غیر این صورت عدم بازپس دادن کالا به معنای رضایت بر شروط مجوز خواهد بود. حال سؤال این است که آیا این نوع شروط که در زمان انعقاد قرارداد به آگاهی خریدار نرسیده است - هر چند معمولاً خریداران از نفس وجود چنین شروطی، نه محتوای آن‌ها، آگاهند - معتبر هستند یا نه؟ در رویه تجاری حاکم بر تجارت الکترونیکی توصیه می‌شود فروشنده شروط قراردادی را قبل از اتمام مراحل خرید در وبگاه خود یا با استفاده از شروط ارجاعی به اطلاع خریدار برساند تا از بروز اختلافات بعدی جلوگیری شود (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۱۲).

مهم‌ترین انتقاد به چنین قراردادهایی آن است که بسته‌بندی باعث می‌شود، مصرف‌کننده ملزم به قیود و شروطی شود که در هنگام انعقاد قرارداد از آن‌ها اطلاعی نداشته است (Davidson, op.cit p.67). همین انتقاد باعث شده که در مورد الزام‌آور بودن شروط داخل بسته اختلاف نظر وجود داشته باشد.

در حقوق کشورمان هرگاه شروط داخل بسته، در حدی نامتعارف باشد که برای مثال، مصرف‌کننده توان پیش‌بینی آن‌ها را نداشته باشد، نمی‌توان مصرف‌کننده را به این شروط ملزم کرد، زیرا قصد قرارداد، شامل قصد شروط قراردادی هم می‌شود و مشتری فقط در قبال شروطی رضایت می‌دهد که به‌طور صریح یا ضمنی از آن‌ها اطلاع داشته باشد. بنابراین، در اکثر موارد می‌توان شرط مجهول را باطل دانست و اگر جهل به شرط به‌نحوی باشد که موجب جهل به‌عوض (محتوای بسته) شود باید خود آن شرط را باطل و نیز مبطل عقد اصلی محسوب داشت (بند ۲ ماده ۲۳۳ ق.م. و‌السان، ۱۳۹۵، ص ۴۲-۴۳).

1. Shrink-wrap Agreements/ Contracts
2. Shrink wrap contracts are boilerplate contracts packaged with products; usage of the product is deemed acceptance of the contract.

البته آرای محاکم در خصوص قراردادهای با شروط بسته (شرینک رپ) یک‌دست نیست و به‌ویژه برای غیرحقوق‌دانان که با این‌گونه قراردادها مواجه هستند، موضع دستگاه قضاء را به‌روشنی نشان نمی‌دهد.

نکته لازم به ذکر این است که فرض کنید فردی از یک فروشگاه اینترنتی، نرم‌افزار رایانه‌ای خریداری کرده و آن را در حامل فیزیکی مانند سی‌دی دریافت می‌کند. در مرحله سفارش کالا با یک سری از شرایط و ضوابط موافقت می‌کند و در مرحله استفاده از کالا نیز باید با یک سری دیگر از شرایط و ضوابط موافقت کند. مثلاً زمانی که می‌خواهد نرم‌افزار را در سیستم رایانه‌ای خود نصب کند، باید با یک سری دیگر از شروط موافقت کند و الا عمل نصب انجام نگرفته و استفاده از نرم‌افزار میسر نخواهد بود. در اینجا باید گفت که شروط اول شروطی هستند که حاکم بر قرارداد الکترونیکی بین فروشنده و خریدار هستند. موافقت با آن شروط لازمه انعقاد قرارداد با فروشنده است. شروط دوم شروطی هستند که ناظر بر استفاده از نرم‌افزار بوده و عموماً دربرگیرنده حقوق مالکیت فکری و معنوی نرم‌افزار است و در حقیقت در رابطه بین خریدار و دارنده حق فکری و معنوی نرم‌افزار حاکم است. برای استفاده از نرم‌افزار موافقت با این شروط نیز الزامی خواهد بود. اما موضوع این است که در زمان انعقاد قرارداد محتوای این شروط به اطلاع خریدار نمی‌رسد. مثلاً خریدار نمی‌داند که دارنده حق معنوی نرم‌افزار برای استفاده از آن چه شروطی مقرر کرده است، شاید اگر می‌دانست نرم‌افزار را خریداری نمی‌کرد. مهم‌ترین اشکال عدم اطلاع مشتری از مفاد قرارداد، هنگام قبول است، بر مبنای نظریه حاکمیت اراده در نظام رومی-ژرمنی و نظر به مذاکره در نظام قانون عمومی، فقط زمانی یک قرارداد شکل می‌گیرد که طرفین از وجود و محتوای چنین قراردادی آگاه باشند و با این آگاهی در مورد قرارداد تراضی کنند. این عنصر یعنی آگاهی در قرارداد با شروط بسته وجود ندارد زیرا که قبول‌کننده از مفاد ایجاب آگاهی ندارد. لذا در اعتبار آن شک و شبهه به‌وجود می‌آید. در فقه ما به‌علت غرری بودن این قرارداد باطل است. همان‌طور که می‌دانیم بطلان عقد غرری از مسلمات فقه است.

به‌نظر می‌رسد اگر در قراردادهای الحاقی با شروط بسته خلاصه‌ای از مفاد و شرایط مندرج که مثلاً در نرم‌افزار وجود دارد به‌نوعی به اطلاع مصرف‌کننده برسد (مثلاً روی جعبه محصول درج شده باشد) مشتری اختیار بیشتری در انعقاد و یا عدم انعقاد قرارداد داشته باشد.

نتیجه‌گیری:

اصل حاکمیت اراده در کلیه نظام‌های حقوقی اصلی غیرقابل انکار است که قصد و اراده را منع هر حق و تکلیف می‌داند. از نتایج این اصل در حقوق تعهدات و قراردادها، اصل آزادی

قراردادی با نتایج انعقاد قرارداد و آثار آن، کافی بودن تراضی در انعقاد قرارداد، عدم لزوم تشریفات خاص، الزام طرفین به رعایت مفاد قرارداد است به گونه‌ای که احترام به اعمال حقوقی و قراردادهایی که اشخاص با اراده آزاد و از روی اختیار برای نیل به اهداف و مقاصد و نیازهای خود منعقد می‌کنند، به عنوان اصل حاکم پذیرفته شده است زیرا این امنیت و نظم و همکاری در جهت رسیدن آرمان اجتماعی و عدالت خواهی در گرو تصمیم‌گیری در خصوص اشکال، مفاد و نتایج قراردادی توسط طرفین حاضر در قرارداد می‌باشد و این امر صرفاً در پرتو آزادی قراردادی به بهترین وجه تأمین می‌شود. البته این آزادی باید با اراده و از روی اختیار شکل گیرد. از این رو اگر قرارداد در نتیجه اجبار، اکراه، اشتباه، تدلیس، اعمال نفوذ ناروا منعقد شود، معتبر نبوده و دادگاه می‌تواند در آن دخالت کند. با وجود این، واقعیات عمل زندگی اجتماعی و حقوقی انتقادات بر اصل آزادی قراردادها و افزایش بی‌شمار قراردادهای خاص همراه با انقلاب صنعتی مانند قراردادهای الحاقی و استاندارد که شروط غیرمنصفانه را به طرف ضعیف تحمیل می‌کرد، دادگاه‌ها و قانونگذار را برای اعمال انصاف و عدالت در قرارداد سوق داد. دلیل عدم تعادل بین حقوق و تعهدات و تکالیف طرفین قرارداد به خاطر عدم تعادل و توازن بین ارزش‌های عوضین مورد معامله که طرفین قرارداد با علم و اختیار و توافق به آن در قراردادها تعیین می‌کردند، نبود. این عدم تعادل بین حقوق و تعهدات، بیشتر در غالب شروط غیرمنصفانه در قراردادهایی که طرف قوی (تولیدکننده، عرضه‌کننده یا فروشنده) به طرف ضعیف یعنی مصرف‌کننده ارائه می‌کرد و حق مذاکره و تغییر و تعدیل این شروط را نیز از او سلب می‌کرد و مصرف‌کننده نیز بر اساس نیاز ضروری خود بالاجبار آن را قبول می‌کرد و در صورت عدم قبول در مشقت و سختی قرار می‌گرفت، ناشی می‌شد. از قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی این واقعیت مورد توجه دادگاه‌های انصاف قرار گرفت که هر چند برخی قراردادها آزادانه و با قصد و اختیار منعقد شده و اشکالاتی از قبیل اکراه، اشتباه، تدلیس و اعمال نفوذ ناروا ندارد، اما انصاف، عدالت و وجدان بیدار حکم می‌کند که از نابرابری و عدم تعادل و تحمیل زیان و خسارت سنگین به مصرف‌کنندگان جلوگیری شود. این قراردادها بیشتر دارای شروطی غیرمنصفانه، گزاف و خلاف وجدانی بودند که شاید هیچ فردی حاضر نبود تن به چنین قراردادی دهد و آن را قبول کند.

همان‌طور که بیان شد قراردادهای استاندارد و الحاقی به قراردادهایی اطلاق می‌شود که تمام یا بعضی از شروط آن از قبل تنظیم شده است و توسط یکی از طرفین به طرف دیگر ارائه می‌گردد و طرف مقابل در موقعیتی نیست که بتواند شروط ارائه‌شده را مورد مذاکره یا تغییر و یا تعدیل قرار دهد. باید شروط ارائه‌شده را بدون مذاکره قبول کند یا از خرید کالاها و خدمات صرف‌نظر کند. دلایل زیادی همچون نداشتن حق انتخاب واقعی، توجه بیشتر مشتری به قیمت و موضوع قرارداد و نه شروط قرارداد، عدم توانایی لازم نسبت به فهم تبعات و نتایج احتمالی شروط توسط

مردم عادی، سوءاستفاده ارائه‌کنندگان این قراردادها از موقعیت اقتصادی و معاملی برتر خود و نیاز مردم به آن کالاها و خدمات، عدم دسترسی خریدار یا مصرف‌کننده به اطلاعات مربوط به موضوع شروط و غیره باعث می‌شود که حمایت از مصرف‌کننده همیشه مدنظر قانون‌گذار باشد.

بیشتر نظام‌های پیشرفته حقوقی به‌دلیل موقعیت برتر فروشندگان در قراردادهای الکترونیکی و لزوم حمایت از مصرف‌کننده غیرحرفه‌ای در معاملات از راه‌دور، برای مصرف‌کنندگان حق برهم‌زدن عقد را بدون اینکه نیاز به ارائه دلیل باشد در نظر گرفته‌اند. در میان نظام‌های مختلف از نظر مدل این حق و برخی مسائل دیگر، تفاوت وجود دارد اما آنچه در همه آن‌ها مشترک است، پیش‌بینی چنین حقی برای مصرف‌کننده است. قانونگذار ایران در این موضوع از دستورالعمل اتحادیه اروپا در خصوص حمایت از مصرف‌کنندگان در قراردادهای از راه دور مصوب ۱۹۹۷م. الهام گرفته و ماده ۳۷ ق. ت.ا. ایران را به موضوع حق انصراف اختصاص داده است. این ماده با وجود شباهت بسیار با معادل اروپایی خود، با آن تفاوت بنیادین دارد. قانونگذار ایران با لحنی متفاوت از قانونگذار اروپایی که از وجود چنین حقی برای مصرف‌کننده برای مدتی حداقل هفت روز سخن گفته، مقرر داشته است که مصرف‌کننده باید برای مدتی که نباید کمتر از هفت روز باشد، از حق انصراف از قبول برخوردار باشد. قانونگذار اروپایی در فرضی که طرفین در خصوص حداکثر مدت حق انصراف سخن نگفته باشند، حداکثر آن را سه ماه اعلام می‌کند. بنابراین براساس دستورالعمل اتحادیه اروپا، هیچ صورتی وجود ندارد که مصرف‌کننده حداقل هفت روز کاری وقت برای انصراف نداشته باشد. قانونگذار ایران نه‌تنها از مقرره‌ای درباره تعیین حداکثر خالی است، بلکه در ماده ۶۹ ضمانت اجرای تخلف از تکلیف ماده ۳۷ را پرداخت جریمه دانسته است.

فضای تجارت الکترونیکی به‌گونه‌ای است که بعضاً امکان پیش‌بینی سوءرفتار هر دو طرف معامله وجود ندارد که شاید دلیل اصلی آن پیشرفت هر روزه فناوری باشد. در نتیجه قانونگذار ما در جهت مقابله با نتایج گزاف و خلاف وجدان یک یا چند مورد از موارد زیر را می‌تواند اعمال کند:

- ۱- اجبار فروشندگان و عرضه‌کنندگان کالا و خدمات در اطلاع‌رسانی مفاد قراردادهای الحاقی؛
  - ۲- خودداری از اجرای کل قرارداد برخی از شروط آن؛
  - ۳- ابطال قرارداد یا تغییر برخی از مفاد قرارداد؛
  - ۴- پیش‌بینی اقدامات پیشگیرانه جهت جلوگیری از سوءاستفاده مصرف‌کنندگان.
- و امید است قانونگذار ما با شناسایی نارسایی‌ها و کمبودها در خصوص مقابله با شروط گزاف، غیرمنصفانه و خلاف وجدان با تطبیق اصول و قواعد حاکم‌بر جامعه و با استفاده از تجربیات و عینیات موجود در کشورهای دیگر گامی در جهت نیل به اهداف و برقراری انصاف در انعقاد این‌گونه از معاملات بردارند.

منابع:

- السان، مصطفى (۱۳۹۵). حقوق تجارت الکترونیکی. تهران: سمت.
- الصده، عبدالمنعم فرج (۱۹۷۴). نظریه العقد، دارالنهضة العربیه.
- العدوی، جلال علی (۱۹۹۴). مصادر التزام، دارالجامعیه.
- امامی، سید حسن (۱۳۷۵). دوره حقوق مدنی، ج ۱، کتابفروشی اسلامیة.
- امید، مهرانگیز (۱۳۷۴). نگاهی به حقوق مصرف‌کننده. تهران: انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
- ایزدی‌فرد، علی‌اکبر؛ کاویار، حسین (۱۳۸۸). حمایت از مصرف‌کننده در قراردادهای تجارت الکترونیک، مقایسه‌ای بین حقوق اتحادیه اروپا و حقوق اسلام، ماهنامه کانون، ش ۱۰۰.
- آهنی، بتول (۱۳۸۳). انعقاد قراردادهای الکترونیک، نشریه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، تابستان و پاییز، ش ۳۴ و ۳۵.
- باریکلو، علیرضا (۱۳۸۲). ضمانت اجرای سوءاستفاده از وضعیت اضطراری طرف قرارداد، اندیشه‌های حقوقی، ۱ (۴).
- باقری‌اصل، حیدر (۱۳۹۳). فسخ تجارت الکترونیک در حقوق ایران، انتشارات مجد.
- جابری، عصمت‌الله (۱۳۸۶). حقوق مصرف‌کننده. اصفهان: دیار.
- جعفری‌لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۸۳). ترمینولوژی حقوق. کتابخانه گنج دانش.
- حائری‌شاه‌باغ، سید علی (۱۳۷۶). شرح قانون مدنی. انتشارات گنج دانش.
- حبیب‌زاده، طاهر (۱۳۹۰). حقوق فناوری اطلاعات. دفتر مطالعات حقوقی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- درخشانی، علی‌اکبر (۱۳۵۶). نهادهای حقوقی را با یکدیگر و با مقتضیات زمان هم‌آهنگ کنیم، مجله کانون وکلاء، ش ۱۴۱.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه، جلد ۱۱، انتشارات دانشگاه تهران.
- رمضان‌زاده، ام‌البنین (۱۳۹۴). قراردادهای الحاقی در حقوق خصوصی. انتشارات جاودانه جنگل.
- سنهوری، عبدالرزاق (۱۳۸۲). الوسیط فی شرح القانون مدنی الجدید. ترجمه دانش کیا محمد حسین و دادورزی، سید مهدی، دانشگاه قم.
- سیوفی، جرج (۱۹۹۴). النظریه العامه للموجبات والعقود، جزء الاول، مصادرالموجبات. توزیع المکتب الحلبی فی الحقوق.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۴). تشکیل قراردادها و تعهدات. انتشارات مجد.
- شیروی، عبدالحسین (۱۳۷۸). نقش قراردادهای استاندارد (نمونه) در تجارت بین‌المللی و مقایسه آن با قرارداد الحاقی در حقوق داخلی، مجله مجتمع آموزشی عالی قم، ۱ (۲).

- شیروی، عبدالحسین (۱۳۹۵). حقوق تجارت بین‌الملل. تهران: سمت.
- صادقی نشاط، امیر (۱۳۹۴). حقوق تجارت الکترونیک. تهران: انتشارات جنگل.
- صفایی، سید حسن (۱۳۵۱). دوره مقدماتی حقوق مدنی، ج ۲. مدرسه عالی حسابداری.
- عبدی‌پور، ابراهیم (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی مفهوم اضطرار و آثار آن در حقوق مدنی. مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- عدل، مصطفی (۱۳۵۴). حقوق مدنی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- علیخانزاده، امیر؛ خانی، نصرالله (۱۳۸۹). تجارت الکترونیک، علوم رایانه.
- علیزاده، مهدی (۱۳۸۴). مبانی اصل حسن نیت و رفتار منصفانه در قراردادهای مجله الهیات و حقوق، ش ۱۵ و ۱۶.
- فتحیان، محمد؛ مولاناپور، رامین (۱۳۹۲). تجارت الکترونیکی با رویکردی بر تجارت اجتماعی. انتشارات آتی‌نگر.
- قنبری، علیرضا (۱۳۹۰). حقوق تجارت الکترونیکی. تهران: انتشارات جاودانه، جنگل.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶). دوره مقدماتی حقوق مدنی. شرکت سهامی انتشار، بهمن برنا.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). طبیعت قراردادهای الحاقی، مجله مجتمع آموزش عالی قم، ۱ (۱).
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲). ستایش قرارداد یا اداره قرارداد، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ش ۵۲.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). قواعد عمومی قراردادهای، ج ۱. شرکت سهامی انتشار.
- مقامی‌نیا، محمد (۱۳۹۱). نحوه انعقاد قرارداد الکترونیکی و ویژگی‌های آن، مقاله ۸ دوره ۱، دانشگاه پیام‌نور.
- میرابی وحیدرضا؛ سرو سعیدی، سهیل (۱۳۸۲). مدیریت بازاریابی بین‌المللی در هزاره سوم. انتشارات اندیشه‌های گوهر بار.
- نوری، محمد علی؛ نخجوانی، رضا (۱۳۹۰). حقوق تجارت الکترونیکی. کتابخانه گنج دانش.
- ویل، الکس (۱۹۷۵). حقوق مدنی، تعهدات.
- هنری مازو؛ لئون مازو؛ ژان مازو؛ فرانسوا شاباس (۱۳۷۷). اعمال حقوقی و وقایع حقوقی، ترجمه نبوی، الف مجله کانون، ش ۸، سال چهل و دوم، شهریور و مهر.

پایان‌نامه

- بختیاروند، مصطفی (۱۳۸۷). رساله دکتری، حقوق مصرف‌کننده در قراردادهای الکترونیکی.
- منافی، شهرام (۱۳۸۲). بررسی تطبیقی نظریه غیرمنصفانه بودن قراردادهای در حقوق انگلیس و ایران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، مجتمع آموزش عالی قم.

منابع لاتین

- Burgess, Andrew (1986). *Consumer adhesion contracts and Unfair Terms: A Critique of Current Theory and a Suggestion*. Anglo, American Law Review.
- Guido ALPA (1980). *Protection Of consumers Against Unfair Contracts Terms: Legislative Patterns of Controlling Adhesion Contracts in Europe*. Willamette Law Review.
- Looney, J.W. & Poole A.K. (1999). Adhesion contracts, bad faith, and economically faulty contracts, Drake Journal of Agricultural law.
- Galina, Skorochod (2007). *Consumer Protection in the European Union*. Central European University.
- Davidson, Alan (2009). *The law of electronic commerce*. Cambridge University.
- Elvira, Jakobsson (2017). *Advantages and disadvantages of one-click purchases*.

وبگاهها

- <http://anjoman.tebyan.net>.
- <https://fa.wikipedia.org/wiki>.
- <http://heydarilaw20.blogfa.com/post-124.aspx>.
- <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com>.
- <http://mediaculture.blogspot.com>.
- <http://www.paperandwood.com/Fa/?Page=InterviewsItem&iID=234>.

